

DOI: 10.31168/0459-6.20

К. Колева (Шумен, България; Мелитопол, Украйна),
Д.-Д. Атанасова (Шумен, България)

**От Найден-Геровия
«Речникъ на бльгарскый языкъ» (1895–1908)
до «Идеографския диалектен речник
на бльгарския език» (2012–2021):
в търсене на идиомите на народната памет
и на приноса на С. Б. Бернщейн за речниците
на бльгарския език**

Един от топосите на интердисциплинарната хуманитаристика са модалностите на паметта. Съхраняването и изследването на народната памет в глобализацията се свят придобива все по-голямо значение. Паметта конструира идентичността — индивидуална и колективна. Паметта зависи от границите на общността и от мястото ѝ в обществото. Съществува не само индивидуална, но и групов памет, чийто хоризонт се простира отвъд индивида, т. е. индивидуалното разбиране за миналото е тясно свързано с колективното съзнание.

Колективната памет е основа на човешката общност. Всяка човешка общност на микро- и макроравнище се организира около споделени спомени. Родовата памет е неизменна част от личността на всеки човек.

Тезата на Халбвакс (Халбвакс 1997) за признаването на умственото съдържание в индивидуалното съзнание за колективна памет само чрез опита на обществото обяснява зависимостите между индивида и общността в полето на тази ментална категория. Разбирането на Нора (Нора 2005) за колективната памет като спомен или съвкупност от спомени за преживян или митологизиран опит от жива колективност противопоставя колективната и историческата памет.

Езикът на паметта в словесността на *homo balcanicus* е богат на кодове, които имат обща основа — представата за микро- и макросвета. В нея реално и магично, видимо и невидимо, индивидуално и общочовешко, земно и космично се осмислят и се сравняват с познатото, традиционното, изконното. Те се предават от поколение на поколение и са белег на рода.

В картината на света за *homo balcanicus* онтологичното има специфика, която може да бъде разбрана адекватно от другите през призмата на културната антропология. Различията при съпоставяне с други регионални общности са значително повече и са в сложна съотнесеност в системата (Тодорова 2004). В «балканския котел» процесите и в социума, и в езика, който ги описва, протичат неравномерно и преплитането на конвергентни и дивергентни явления не е рядкост. Реалният свят (обективното) за балканския човек е не само рационално осмислен, а и изживян, оценени и съхранен в паметта чрез на пръв поглед ирационалното и необяснимото за модерния човек, чрез идиоми, които могат да бъдат разбрани като че ли интуитивно за прагматичния съвременник. Това са следите от своеобразния мемориален код, който отключва «черната кутия» на разума и прави познаваеми диахронни пластове, фрагментарни структури и «добре забравеното старо».

Патриархалният български език пази езикови формули, в които е закодирана балканската менталност. Картината на света съдържа топоси, маркиращи географския и езиковия континуум, извън които значението на идиомите става непознаваемо. Това се доказва чрез изследванията на езика и културата на масово изселените / преселилите се българи през последните две столетия.

Данните за лексикалното и фразеологичното богатство на българския език в речниците, които включват данни за териториалното разпространение на явленията са важен източник в търсенето на архетипите на родовата и народ-

ната памет. Тълковните, етимологичните и идеографските лексикони са безценен помощник в интердисциплинарните изследвания.

Предмет на конкретен анализ тук са идиоми с компоненти от езици на Балканите, които стават разбираеми за съвременния човек в контекста на колективната памет, «освежена» с инструментариума на културната антропология при задължителната ексцерпция на посочените видове речници и данните от продължаващите теренни проучвания.

Примерите от синхронна гледна точка са диалектни и се срещат само в непрекъснатия ареал на българския език. Те са зафиксирани в академичния «Българския етимологичен речник» (БЕР). В търсене на значението, появата и разпространението им предварително е извършена внимателна проверка в лексикографските източници и диалектните картотеки на българския език. Тук се посочват само много томните лексикони, в които има референции към ключовите думи на изследваните езикови формули. Анализът на всяка от тях (предмет на друга работа) дава възможност за изясняване на редица въпроси, свързани с дълбоката семантика и пораждането на нови значения в плана на модалността.

Първият лексикографски източник е петтомният Речник на българския език, съставян едно десетилетие от книжовника енциклопедист Найден Геров (1823–1900). В духа на просвещенската епоха речникът е смесен — тълковен, диалектен, преводен и синонимен и отразява езиковата ситуация в българското езиково землище от втората половина на XIX век. Озаглавен е «Речник на българский язык с тълкувание речиты на българскы и на рускы» (1895–1904). Издаден е в Пловдив, където Н. Геров активно участва през третата четвърт на XIX век и в борбите за устройство на новобългарския книжовен език. Той е най-яркият представител на Пловдивската книжовна школа. Според предговора към допълнението (том 6), издадено от Тодор Панчев по желание на наследниците, общият обем на словника е 78 620 заглавни

думи с примери към тях: 32 000 изречения, 5975 откъси от народни песни, 4300 особености, ок. 15 500 пословици (в това число клетви, гатанки и баяния) и 2200 лични имена. В предговора се уточнява, че в ръкописите са отбелязани източниците за почти всяка дума. Планирано е издаването на второ допълнение с още над 10 000 думи от книжовния език (нови, чуждици и термини). Това безценно лексикално богатство е включено във всички следващи речници на българския език. През 1975–1978 Найден-Геровият речник е издаден фототипно от «Български писател» — София с обширни предговори от акад. Пантелей Зарев, чл.-кор. проф. Любомир Андрейчин, научен консултант на изданието, и проф. Петър Пашов. В наши дни Речникът на Найден Геров е свободно достъпен в дигитален формат.

Многотомните академични речници на българския език, които са дело на националния научен център за изследване и описание на българския език — на неговото съвременно състояние, на историята му, на диалектното многообразие в него и на връзката му с други езици, започват да излизат повече от век след Найден-Геровия и работата по издаването им още не е приключила. Това, разбира се, е проблем. Добрата новина е, че благодарение на дигиталните и информационните технологии тези важни справочни издания стават все по-достъпни. Електронните лексикални ресурси на сайта на Института за български език имат отворен характер и се обновяват, което дава възможност отпечатаните томове да бъдат преиздадени и допълнени. Те включват масивите в картотеките на Института за български език при БАН, съдържащи данните от експедициите, анкетите и ексцерпираните печатни издания у нас и зад граница. Тези картотеки също се обогатяват постоянно и са в процес на дигитализация.

През 1971 г., предхождан от издаването на няколко свезки, е отпечатан първият том (А — З) на «Българския етимологичен речник» (БЕР) с редактор Владимир Георгиев.

Съставители са още Иван Гълъбов, Йордан Заимов и Стефан Илчев. Предговорът започва с формулиране на задачата: в БЕР да се обясни произходът на словесното богатство на българския език, на всички думи, събрани дотогава.

В обширната Библиография са включени трудове на големия българист и славист проф. Самуил Борисович Бернщейн, уважаван учен, учител и съратник на българските си колеги. Две десетилетия преди това в Москва е издаден «Атлас болгарских говоров в СССР» (1958), а няколко години по-късно ръководителят на екипа, изследвал селища с компактно българско преселническо население в Бесарабия и Таврия, заедно със Стойко Стойков застава начело на работата по първия том на Българския диалектен атлас (БДА 1. Югоизточна България). Теренната работа е по земите, откъдето са мигрирали българите в резултат на кримските войни за проливите между двете империи — Руската и Османската. В списъка с библиографията в БЕР 1 намират място 8 самостоятелни изследвания на видния учен и 3 в съавторство с Е. В. Чешко. С тези 11 труда С. Б. Бернщейн е авторът с най-много заглавия (БЕР 1).

Големият българист е в течение на идеята на основателя на съвременната университетска диалектология и ръководител на многотомния «Български диалектен атлас» проф. Стойко Стойков (1912–1969) за издаване на идеографски диалектен речник на българския език, който да предхожда диалектния речник на българския език. Той е посветен в «Проекта за “Идеографски речник на българския език”» на Ст. Стойков и ученика му и съратник Максим Сл. Младенов и познава богатия диалектен архив в Софийския университет и в Института за български език, запознат е и с «манифеста» на тази фундаментална задача — публикацията на Ст. Стойков за речниковото богатство на българските говори (Стойков 1955: 441–445). Патосът на Проекта е натрупването в научните архиви лексикално богатство да бъде обединено, час по-скоро да бъде публикувано и да бъде достъпно, тъй

като е «изключителна ценност както за науката, така и за практическото езиково строителство, за обогатяването и освежаването на нашия книжовен език» (пак там).

«Заветът» на Ст. Стойков се превръща в кауза за неговите ученици Максим Младенов (1930–1992), Тодор Бояджиев и Василка Радева, които приобщават към това мащабно дело своите докторанти и по-късно преподаватели по диалектология в Софийския и Шуменския университет, а също и колеги от БАН. Първият том на Идеографския речник (А — Д) излезе през 2012, а вторият (Е — М) — т. г. (ИДРБЕ 2012; ИДРБЕ 2021). Той беше официално представен на 31.08.2021 в Софийския университет като събитие на Осмия международен колоквиум по старобългаристика. Работата под ръководството на гл. редактор на Речника проф. дфн Василка Радева продължава. Третият том е в напреднала фаза. Предстои публикуването на двата тома в е-формат — нов, много богат източник на информация за речниковото богатство на българския език в допълнение на базата данни със свободен достъп до БЕР и РБЕ на сайта на Института за български език «Проф. Любомир Андрейчин». Свободният е-достъп до лексиконите достъп на българския език е без алтернатива. Перспективна според нас е идеята за интерактивен достъп до лексикалните електронни ресурси, подобно на възможността в Картата на диалектната делитба на българския език на сайта на Института за български език при БАН.

Илюстрацията по формулираната в заглавието на текста тема не случайно е свързана със знаков за българите концепт, чрез който те съизмерват българското с балканското и европейското и му придават категориално значение. Основна ключова дума в изследваните идиоми е названието на реката, която свързва българите на юг и на север от река Дунав, където историческата съдба ги е отвела преди 200 години. Думите, компоненти в коментирания съчетания, вербализират съхранения колективен спомен. Те са придоби-

ли универсална семантика и са се превърнали в метафори (концепти).

Хидронимът *Дунав* е широко разпространен и е познат в различни фонетични варианти включително извън индоевропейските езици, към които принадлежи етимологичната му основа. Това се дължи на универсалността на семантиката му. Дунав означава 'река'.

Естествено е този апелатив да има различни значения и употреби, широка деривационна мрежа и висока фреквентност, като най-високата им концентрация е в басейна на Долния Дунав, т. е. на Балканите, където реката е най-широка и най-пълноводна, с най-много притоци и с най-голям брой населени места. Отражението на тези факти в езика са очаквани и те се потвърждават от данните на лингвистичната география.

Като се има предвид полилингвалната езикова ситуация на Балканите с престижния османскотурски езиков код в историческия контекст на петвековното политическо господство на Османската империя, чиято северна граница е река Дунав, обяснима е появата на турския облик *Туна* на голямата река в българските диалекти, които имат по-интензивен контакт с езика на владетеля. В турските североизточни диалекти *туна* се използва със значение 'много изобилно', чиято семантика става ясна от данните за честите и големи разливи на Дунава в миналото.

В значение за *голямо количество* в говора на Прилеп (Вардарска Македония) се употребява съчетание с хидронимни компоненти *туна и сава* (от поречието на най-голямата европейска река). В Егейска Македония (Емборе, Леринско) с подобно значение се употребява съчетанието *дунав вода*.

1. *Туна и сава*

Българското диалектно съчетание *тѹна и сѹва* 'в много голямо количество, извънредно много' се среща в Прилеп (Вардарска Македония). Според «Българския етимологичен

речник» (БЕР 1971: 446) компонентът *туна* е турският вариант на р. Дунав — *Tuna*. Следва и препратката към турското диалектно *tuna* ‘много изобилно’. Втората съставка очевидно е хидронимът *Сава* от поречието на тази най-голяма европейска река.

Както може да се проследи от данните в етимологичните речници на руския език (Фасмер 1986: 552–553) и на полския (Брюкнер 1985: 103), паралели с думи и съчетания, производни от *Дунав*, могат да се открият далеч на изток и на запад от Балканите. Очевидно тази възможност се корени в паметта на езика, която пази информацията за дълбоката семантика на собственото име на реката.

Съчетанието от двата хидронима *туна* и *сава* е регистрирано само в българския езиков ареал и не е познато в сръбския. Фонетичният му облик насочва към хронологията на явлението (не по-рано от XIV век), което се подкрепя от общоизвестните исторически данни за османското нашествие на Балканите. Компонентът *сава* е названието на втория по големина десен приток на Дунав — река Сава, пълноводна и в по-голямата си част плавателна. В дискурса на патриархалния език за сърбите *Сава* се тълкува ‘дъжд’, тъй като след дъждове реката бързо приижда. Както е известно, Сава се влива в Дунава при едно от най-емблематичните за историята на Балканите селища — Белград. Тук от далечни времена високите води на двете реки са често явление, факт, който е актуален и днес. Освен че са пълноводни, през вековете и двете реки служат за езикови и политически граници (още от славянската колонизация на Балканите). Известно е, че в историята на балканските народи Дунав и Сава играят важно значение.

2. Дунав вода

За българина статутът на най-дългата европейска река, по която в земите му идват различни етноси и култури, е оценен чрез езиковата експликация на този хидроним (Колева

2008). Не случайно в българската фолклорна култура *Дунав* се среща като ключова дума в пословици и поговорки, в чието значение се съдържа представата за голямо пространство, което е преграда, напр. *Власите се давят на края на Дунава* (РБЕ 2: 263).

Този популярен хидроним в партиархалния език на българина се среща и като апелатив в съчетания. В говора на Емборе, Леринско в Егейска Македония има израз *дѹнав вѹда*, означаващ 'много вода, обикновено след проливни дъждове или наводнение' (БЕР 1971: 446). Безспорна е референцията с най-голямата река, до която е имал достъп българинът. За мащабите ѝ има вербални характеристики в различни фолклорни текстове (Колева 2009).

Важно е да се отбележи, че съчетанията *туна и сава* и *дунав вода* са регистрирани в ареали, които не са в поречието на река Дунав. Но в югозапада на българското езиково землище, в географската област Македония (Вардарска и Егейска) също протичат големи реки, които обаче се вливат в Бяло море поради наклона на континенталната плоча на юг.

По теренни данни от Бесарабия и на север по Долния Дунав изследваните съчетания не са познати, което има обяснение в историята на миграционните процеси на север от голямата река.

От компонентите в съчетанията (*дунав, туна, сава, вода*) в други метафори се среща само апелативът *вода*, но липсва квантитативно значение. Потърсихме в речниците употребите на семантично свързаните с двата метафорични изрази думи: *голям(а), много* (вода, дъжд), *проливен* (дъжд), *извънредно, изключително*, (голямо) *количество* (вода), *наводнение* (вж. библиографираните тук томове на НГер (НГер 1: 142–143; 379; НГер 3: 75; 126; НГер 5: 127; 400), БЕР, РБЕ 2, 4, 9, 10 и ИДРБЕ), но подобни значения не са описани. Възможни са съчетания с някои от диалектните словоформи, навлезли също чрез османския турски език, в разновидността **Доста много* на заглавната дума МНОГО (ИДРБЕ

2: 857). Бъдеща задача е да се направят справки в диалектните картотеки и в лексиконите на балканските езици в контакт с турския.

Извън специализираната езикова информация двете регионално маркирани словесни формули с хидронимни компоненти *дунав вода* и *туна и сава* свидетелстват за значението, което имат големите реки начело с Дунав за живота на Балканите и в представите на *homo balcanicus* за света.

Литература

- БЕР 1971 — Български етимологичен речник. Т. 1 / съст. Вл. Георгиев и др. София: Издателство на БАН, 1971. URL: <https://ibl.bas.bg/ber/>, <https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/17/mode/1up>.
- Брюкнер 1985 — *Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985.
- ИДРБЕ 2012 — Идеографски диалектен речник на българския език / съст. В. Радева (гл. ред.), Т. Бояджиев, Вл. Жобов, Г. Колев, М. Младенов, Д. Младенова. Т. 1: А — Д. София: Български бестселър, 2012.
- ИДРБЕ 2021 — Идеографски диалектен речник на българския език / съст. В. Радева (гл. ред.), Т. Бояджиев, Вл. Жобов, Г. Колев, М. Младенов, Д. Младенова. Т. 2: Е — М. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2021.
- Колева 2008 — *Колева К. Danube Bulgarian anthropological area // Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Ediția XIII / ed. M. Niagu. Călărași: MDJ, 2008. P. 369–373.*
- Колева 2009 — *Колева Кр. Река Дунав: един европейски концепт в българския културноантропологичен дискурс // Език и литература. 2009. № 1/2. С. 153–157.*
- НГер 1, 3, 5 — *Геров Н. Речник на българския език. Т. 1: А — Д. Пловдив, 1895. Фототипно изд. София: Български писател, 1975. URL: http://macedonia.kroraina.com/pdf/gerov_rechnik_tom_1.pdf; Т. 3: Л — О. Пловдив, 1899. Фототипно изд. София: Български писател, 1977. URL: http://macedonia.kroraina.com/pdf/gerov_rechnik_tom_3.pdf; Т. 5: Р — Я / [ред. Т. Панчев]. Пловдив, 1904. Фототипно изд. София: Български писател, 1978. URL: http://macedonia.kroraina.com/pdf/gerov_rechnik_tom_5.pdf.*
- Нора 2005 — *Нора П. Места на памет. Т. 1: От републиката до нацията; Т. 2: От архива до емблемата. София: Дом на науките за човека и обществото, 2005.*

- РБЕ 2, 4, 9, 10 — Речник на българския език. Т. 2: В. 2. доп. и прераб. изд. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов»: ЕТ «ЕМАС», 2002.; Т. 4: Деятелен — Е. 2. доп. и прераб. изд. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2012; Т. 9: М. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов»: ЕТ «ЕМАС», 1998; Т. 10: Н. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов»: ЕТ «ЕМАС», 2000.
- Стойков 1955 — *Стойков Ст.* Речниковото богатство на българските народни говори // *Език и литература*. 1955. № 6. С. 441–445.
- Тодорова 2004 — *Тодорова М.* Балкани — балканизъм. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2004.
- Фасмер 1986 — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1. М.: Прогресс, 1986.
- Халбвакс 1997 — *Халбвакс М.* Колективната памет // *Духът на «Анали»* / съст. Л. Деянова. София: Критика и хуманизъм, 1997.

**From Naiden-Gerov's "Dictionary
of the Bulgarian language" (1895–1908)
to "Ideographic dialect dictionary
of the Bulgarian language" (2012–2021):
Searching the Idioms of Folk Memory
and the Contribution of Samuil B. Bernstein
to the Dictionaries of the Bulgarian Language**

The text is inspired by S. Bernstein's great contribution to Bulgarian dialectology and especially to the study of migrant Bulgarian dialects in the lands north of the Lower Danube. An analysis of two rare idioms from the Bulgarian language continuum with the keyword *Danube* with quantitative meaning of metaphors was made, based on the lexical resources of the Bulgarian language. Explanatory dictionaries, the etymological dictionary and the unique ideographic dictionary, in the preparation of which we participate, are excerpted.